

Oláh János

A Közel című regény születése és utóélete

(Akadémiai székfoglaló előadás, 2014. 02. 21.)

A regényt, amelynek javított, új kiadásán dolgozom az utóbbi esztendőben, az 1977-es fülszöveg tanúsága szerint 1968-ban kezdtem el írni. Azonban akkor csak néhány részlet került papírra. A téma fokozatosan szippantott magába. Igazán a 73-75 közötti időszakban éreztem úgy, hogy amit ebben a könyvben elmondhatok, azt minden áron el kell mondanom. Mivel akkoriban a közzététel teljességgel lehetetlennek látszott, a kimondás kényszere nem másokra, csakis önmagamra irányult. Ha e műfajtalán írás műfaját mégis meg kéne neveznem, azt mondhatnám, nem más ez a könyv, mint gyónás önmagamnak.

Mielőtt azonban rátérnék születési körülményeinek elemzésére, érdemes néhány szót az 1968-as, 69-es évekre vesztegetni, amelynek légköre, történelmi közege akkori emlékezetem szerint is az írásra készítő vallomás-szenvedélynek egyszerre volt kiváltó oka és szülőanyja. Akkori munkahelyem a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat székhelye szomszédos volt a csehszlovák kulturális központtal. Így aztán a bársonyos forradalom minden mozzanatát már-már testközelből érzékelhettem, Kundera, Vaculík és a többiek műveit szinte a születésük pillanatában olvashattam magyarra fordítva. A prágai 68-at övező pesti intellektüel-eufória engem ennek ellenére hidegen hagyott, az a mellézköngye, miszerint mi, hülye magyarok megérdemeltük a sorsunkat, mert fejfel rohantunk a falnak, bezzeg az okos, taktikus csehek sikere megérdemelt. 56 elevenen élt emlékezetemben, amelynek leverésére Prága több vagon gumibotot küldött a Kádár kormánynak szemben a forradalmároknak véréért adó Varsóval. Ha egészen nem is, némileg el tudtam tekinteni a vesztünkre törő utódállamok egyik legvérmesebbikének dühödten magyarellenes gesztusaitól, és ha visszafogottan is, de rokonszenvvel figyeltem a szovjeturalommal szembeni függetlenedési törekvését, amelynek bukása azért alapvetően nem rázott meg. Elkönyveltem, bekövetkezett a szükségszerű végkifejlet. A gumibotokat megköszönni Kádár-tankok indultak a szomszédba. Miért lett volna ez nagyobb szégyen a gumibotokénál?

Közben mi, Kilencek a saját szabadságharcunkat vívtuk a cenzúrával szemben a szabad megszólalásért. És többszörösen bukásra álltunk, túl voltunk a Magvető Könyvkiadó durva, ávós stílusú elutasításán, a Szépirodalmi Könyvkiadó lektorainak megalázó kioktatásán. A 68-as, 69-es év fordulójának szilveszterét egyedül az utcán töltöttem. Hideg volt, fáztam, körülöttem vadul kavargott a léggömböket rángató, dudáló, részeg tömeg, az volt az érzésem, egyedül én vagyok józan. Mégsem mentem haza, mint orvos az ideggörcsben rángatózó beteget, úgy figyeltem a várost, és közben magamat is. Valami rendkívüli vibrálást éreztem a légkörben, azt éreztem, hogy itt és most semmi sem az, aminek lennie kéne.

Mindenki a gulyáskommunizmus beköszöntének örvendett, pedig egy évtized sem telt el azóta, hogy az 56-ot követő bosszúhadjárat hivatalos, bírósági döntésekkel és „törvényes” akasztásokkal szegélyezett szakasza 1961. augusztus 26-án a Baross téri felkelőcsoport három tagjának, Ninckelsburg László parancsnoknak, Hámori István és Kovács Lajos felkelőnek a kivégzésével véget ért. Ráadásul csak a bosszúállás hivatalos szakasza zárult le. A szájról szájra terjedő hírek arról beszéltek, hogy a bosszúhadjárat más szín alatt, a látszattörvényesség álarcát is levetve, titokban tovább folyik. Alapelvei is megváltoztak. Egyik tiszthelyettes-képzésre vezényelt sorkatoná is ismerősöm mesélte megdöbbenve, mire tanították ott a felettesei. A kiskatonát büntetni kell, ez volt az első tétel, amely tulajdonképpen elfogadható lett volna egy erőszakszervezet esetében. Ismerősömet a második tétel döbbentette meg, amely szerint a katonát nem azért kell büntetni, amit valóban elkövet, hanem valami egészen más, mondvacsinált vétségért. Azért, hangzott a magyarázat, mert ha tudja a katona, miért kapta a büntetést, alkalmazkodva a szabályokhoz, képes lesz beilleszkedni a rendszerbe. A cél pedig nem ez, hanem az, hogy a katona féljen. Ha nem tudja, miért kapta a büntetést, kialakul benne a folyamatos félelemérzet, s ezáltal válik használható alannya. Ez a fegyelmezési képlet volt egyben az akkori társadalom-szervezés filozófiájának az alapja is.

Ceruza, papír mindig volt a zsebemben, gémberegett ujjakkal jegyeztem föl a trombitaharsogásból kiszivárgó szavakat:

„A horpadt éj,

trombiták horpadásai

az éjszakában

rátalál a hiányra.

Ki kell tölteni,

mindegy ki tölti ki

a hiányt!

A kényszer,

ahogy minket megítél,

megítélhető maga is

valaki által.

Zajok parancsszava

a rendszertelenségbe ágyazódva:

trombiták, kereplők, emberi

hangok, autódudák.

Mindez

a kifejezőerő próbája,

nincs messze már

az érthetőség határaitól,

az igazi parancsszavaktól.”

„A hiány

hidege

s bőrünk

hol összeér,

megvethetetlen a láb,

nem hely

és nem idő

a lét új üteme,

elképzelt dimenzió,

át nem élt,

de átélhető

halálnem.”

„Dúdolható dalok

némasága a némaság.”

„Nagyhatalmi parádék

kosztümös forgatása.”

„Leheletnyi távolságra

az erőszak.

A lázadás

talán csak önmagunk

fölégetése

fegyverrel a kézben

vagy fegyvertelenül

különös lángolás.”

Nagyjából ezek a szavak kerültek az alkalmi jegyzetfüzetbe, a *Fordulópont* című, később tíz oldalassá terebélyesedő vers alapmotívumai. Az önkéntes tűzhalál kísértete nemcsak Jan Pallach példája nyomán volt jelen a szilveszteri örületben, de érezni lehetett, hogy a halál előszele, saját halálunk előszele süvít a szeles körúti éjszakában. Az előérzet hamar beigazolódott. Január 20-án a tizenhét éves Bauer Sándor a Nemzeti Múzeum kertjében, nemzeti zászlóval a kezében lángra gyújtotta magát, hogy tiltakozzék az orosz megszállás ellen. Mindez titokban történt, de mindnyájan tudtunk róla, akkoriban titkos szóbeszédnek útján terjedtek a valódi hírek.

Mivel a versnek, amely e lakhatatlan világban való tévelygésünket próbálta ábrázolni, többszörösen visszatérő alapmotívuma a tűzhalál, nem gondoltam rá, hogy egyhamar megjelenhet. Tulajdonképpen nem is másoknak, nem is az olvasóknak szántam, csak önmagamnak az írást, azokkal a kétségekkel akartam szembenézni, amelyek akkor, azon a szilveszter éjszakán különös erővel kerítettek hatalmukba, s amelyeket Bauer Sándor önkéntes tűzhalála még jobban elmélyített.

A sors furcsa véletlene folytán a következő év fordulóján Darvas József pártfogásának köszönhetően megjelent a Kilencek *Elérhetetlen föld* című antológiája. Három verset távolított el belőle a cenzúra. Az enyémekek közül a *Szarka város*-t kellett kihagyni. Ennek a helyére került az akkor elkészült *Fordulópont*. Talán túlzott személyessége miatt nem vette észre senki, vagy azért nem, mert

hangvétele mindkét kordivattól, az egyértelmű, forradalmi pátosztól és a mindent kétségbevonó iróniától egyformán távol állt. Ugyanaz a kétségbeesett önkeresés szülte, és ugyanaz a szemlélet jellemzi, mint az akkor éppen keletkezően lévő *Közel*.

Mivel sose voltam írásaiból élő, profi író, aki publikációiból legalább a minimális létfenntartást biztosító jövedelmet remélheti, az íráshoz szükséges szabadidő biztosítása emberfeletti erőfeszítéseket igényelt. És nemcsak tőlem, de a feleségemtől, Mezey Katalintól is, aki ugyancsak saját irodalmi elképzeléseinek megvalósításáért küzdött az enyémnél semmivel sem jobb körülmények között. Ennek a helyzetnek az elemzése megérne egy külön okfejtést. Most azonban nem akarok vele foglalkozni. Csupán azért említem, mert Schopenhauer is *Az egyéniségről* írott dolgozatában az alkotó szellem kifejlődésének legalapvetőbb feltételeként említi a szabadidőt, ahogy ő fogalmaz, a lét „negatív ajándékát”. Az alkotó egyéniségnek „szabad időre van szüksége – mondja –, hogy szellemi képességeit kifejleszthesse, és élvezhesse. Csak arra van szüksége, hogy engedessék meg neki, hogy egész életén át, minden nap, minden órában a maga egyénisége szerint élhessen.” Ez a fényűzés, amely a kiegyensúlyozott alkotói tevékenység alapfeltétele, számomra sosem adatott meg. Az időt, amely éppen ezáltal, csak részben lehetett szabad, mindig nyomasztó nehézségek árán kellett kizsarolnom a sorstól az írás számára. És ez az erőfeszítés óhatatlanul az alkotói nézőpont módosulásához vezetett. Fölényes témakezelésre, az elbeszélő ironikus kívülrállásának intonálására nem adott lehetőséget. Mindent azonnal, a gyónás lelki terhével és a bocsánat iránti szomjúság szenvedélyével kellett elmondanom. De hát kinek gyóntam, és kitől reméltem bocsánatot?

Mivel, mint már említettem, csak önmagamnak írtam, és még csak a lehetősége sem merült fel annak, hogy valaha valaki is elolvassa az írásomat, jóval gátlástalanabban ömlöttek belőlem a szavak, mintha folytonosan mérlegre kellett volna tennem őket. Ugyanakkor, éppen a szaggatott, időhiányos írásmód miatt nem vált egyetlen eruptív szóáradattá sem a könyv, ezért hasonlít a szerkezete is inkább egy cseppkőbarlanghoz, semmint egy homokdűnéhez.

Furcsa módon aztán ez a könyv is, mint a *Fordulópont*, minden ésszerűséget meghazudtolva elég gyorsan megjelent. A kéziratot feleségem mutatta meg Nagy Lászlónak, aki pártfogásába vette azt, elvitte és kiadásra ajánlotta Illés Endrének, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatójának. Nagy László a könyvet értelmezve jogosan furcsállotta és kifogásolta, hogy a gyerekszemmel láttatott világot rendre átrajzolják a harmincéves író kételyei, és így az olvasót is elbizonytalanítják, kinek hiszen most a kettő közül, melyik értelmezéssel azonosuljon?

De hát, amikor a kettő ugyanaz, mondom én. Születési rendellenesség, amelyet, ha megoperálnánk, az újszülött meghalna. Illés Endre elolvasta a könyvet, tetszett neki, és gyorsan megjelentette. Benedek Mihály szerkesztésének köszönhetően szinte hibátlan szöveggel, azonban a mintegy 770 oldalt nem egy kötetben, nem azonos címmel, hanem kettébontva. Az első rész megtartotta az egésznek szánt *Közel* címet, a második rész pedig, amely két év múlva, 1979-ben jelent

meg a *Visszatérés* címet kapta. Ésszerű magyarázat nem adódott rá, miért kell kettébontani a kéziratot. Azt mondták, azért, mert együtt túl vastag lett volna. Én inkább arra gyanakodtam, hogy nem volt alkalmas az időpont egy olyan könyv megjelentetéséhez, amelynek záró motívuma, az ötvenhatos Budapest végső ostromára induló szovjet tankoszlop sortüze, amelynek a főhős is majdnem áldozatául esik.

A *Közel* szűk szakmai körökben, legalábbis azok körében, akiket én, mint hozzám közel álló írókat számon tartottam, aratott némi elismerést. Még a kiadó *Év könyve díját* is megkapta, amely első prózakötetről lévén szó, nagy megtiszteltetésnek számított. A leginkább értő és talán túlzottan is elismerő írást Határ Győző közölte róla a párizsi Irodalmi Újságban. Egyik levelében pedig azt írta, hogy annyira belemerült a *Közel* olvasásába, hogy megfeledkezve magáról még a wimbledoni tejesembernek is magyarul köszönt. (Ezt a kijelentést, azt hiszem, most már életem legnagyobb irodalmi elismeréseként kell számon tartanom.) Akkor meglepett ez a mondat. Utólag érteni vélem. A tájszólás, amely az egész könyvet átítatja, Határ Győző számára, aki hasonló közegből szakadt ki, a gyomai tájszólás otthonosságát idézte fel. Ami másokat idegenkedésre ingerelt, a tősgyökeres pestieket éppúgy, mint a tájszólást éppen hogy levetett vidékieket, őt, a soknyelvű világfit, meghatotta.

Egy másik levélre, Réz Pál levelére emlékszem még, aki azt írta, lehet, hogy könyvem sokak számára Veres Péter reinkarnációjának látszik, de ő azt gondolja, sokkal inkább Proust kezenyoma fedezhető fel rajta. Talán azért is maradtak meg bennem Réz Pál szavai, mert biztos kézzel tapintotta ki a könyv irodalmi ihletforrásait. Veres Péter remekműve, a *Számadás* és Sinka István *Fekete bojtárja* volt valóban az a két távoli csillag, amelyek ennek a könyvnek az első szavait kicsalták belőlem. Az *eltűnt időt* fordító Gyergyai Albert által somogyi szavakkal újjávarázsolt francia mondatok zenéjének utánozhatatlan íze is természetesen utánzásra készítetett. Ha már az irodalmi minták keresésének ingoványos terepére tévedtem, egy valamit még meg kell említenem, nevezetesen a francia új regényt. Talán a közelség élménye is innen adódik, az a szemlélet tudatosította bennem, amely pórusaikig kinagyítva mutatta meg a tárgyakat, mintegy faktúraként értelmezve a világot. A történetek, amelyeket ez az objektív megközelített, gyilkosságok, utazások, számomra érdektelenek voltak, de a látásmód az általam ismert világ számtalan eddig rejtett titkára nyitotta rá a szememet.

Fölvetődik a kérdés, halálos betegséggel küzdve, az élettől búcsúzva miért éppen a *Közel* újrakiadása a legfontosabb számomra? Mint már annyiszor, megint csak a véletlen áldozata lettem. Azt gondoltam, én bele se nézek a könyvbe, odaadom egy korrektornak, és minden megy a maga útján. Aztán mégiscsak rászántam magam, hogy a gépileg beolvasott szöveget átjavítsam. Így aztán félig-meddig akaratom ellenére keveredtem bele a javított kiadás útvesztőjébe. Mielőtt ennek a szempontjairól néhány szót szólnék, megpróbálok magyarázatot adni rá, miért fontos számomra ez a másoknak olvasmányélményként talán joggal nehezen értékelhető könyv.

Egyrészt talán éppen azért, mert magamnak íródott, hiszen Arisztotelész szerint is azoké a boldogság, akik önmagukkal beérik, másrészt arról a sziszifuszi küzdelemről szól, amit gyermekként fizikai és szellemi életben maradásomért, önmagam megőrzéséért folytatnom kellett. Ez a küzdelem azonban a „sokkal inkább megismerő, mint akaró” gyermek küzdelme volt, akinek lénye, mint Schopenhauer kifejti, nagyobb részben a megismerésben merül el, a gyermeké, aki „szüntelenül táplálékot keres a még új lét egész világában, ahol minden az újdonság lázában ragyog. Ez a forrása gyermekéink kimeríthetetlen költészetének. A költészetnek, mint minden művészetnek, a lényege ugyanis a platói eszmének a felfogásában rejlik, abban tudniillik, hogy minden egyes dologban a lényegest és így az egész fajban a közöst meglássuk. /.../ Ámbár úgy tetszik, hogy gyermekkorunk jeleneiben mindig csak a mindenkori egyes tárggyal vagy esettel vagyunk elfoglalva, és pedig csak amilyen mértékben az pillanatnyi akarásunkat érdekli: valójában másképp áll a dolog. Az élet ugyanis egész jelentőségében olyan újnak és az ismétléstől még el nem kopott benyomásaival oly frissnek tetszik előttünk, hogy gyermeki játékaink közepette csöndben és világos szándék nélkül azzal foglalkozunk, hogy az egyes jelentekből és eseményekből magát az élet lényegét és alakjainak alaptípusát felfogjuk. A dolgokat és a személyeket, miként Spinoza mondaná, az örökkévalóság szempontjából szemléljük.”

Attól azonban, hogy a gyermek természetyszerűleg így látja a világot, nem vált magától értetődővé, hogy egy évtizedekkel később elindított rekonstrukció képes ezt a természetzerű látásmódot újraértelmezni, és hitelesen megjeleníteni akárcsak önmagam számára is. Írás közben egyre inkább rá kellett döbennem, hogy egyáltalán nem képes: a gyermek, aki voltam, már nem létezett, szavait, amelyek sokszor el sem hangzottak, csak a képzelet erőterében derengtek föl, teljes pontossággal visszaidézni lehetetlen. Mégsem hagytam abba az írást, amely pedig az egyetlen hiteles válasz lehetett volna e képtelenség fölismerésére. Megpróbáltam párbeszédet folytatni az egykori, a keletkezés mítoszában elveszett szavakkal.

Önkéntelen szerepvállalás volt ez, és nem tudatos, mint a pszichoanalitikus ágyára fekvő lelki betegé, mégis hasonlatos az övéhez, aki – engedtessek meg, hogy itt a könnyebbség kedvéért egy valódi pszichoanalitikusnak, a bolgár-francia Julia Kristevának a szavait idézzem – „csak annyiban nihilista, hogy a nyelvre bízta magát, hiszen ebben teljesedik ki az emberi lét szubjektívációja és objektívációja.” S így lehetővé válik, „hogy az (ön)analizáló szakítson régi önmagával. /.../ Ez az ’új’ ember – attól a pillanattól kezdve, hogy fölismeri a(z ön)megismerés vágyává alakított vágyai erejét, egészen a psziché és a test megsemmisüléséig – tudatában van annak, hogy ki van szolgáltatva a tudatalattijában végbemenő folyamatoknak, amelyeket ugyan a tudat felszínére hozhat, de soha nem ismerhet meg egészében. /.../ A képzelet, a játék, a megmutatkozás tere ez, ahol a számvetés megújulássá, teremtéssé válhat.” A pszichológus a teremtés szót használja, én azonban pontosítanék. Az ige által a világ csak a kezdetek kezdetén, Isten által teremtdött. Az ember csak a már

megteremtett, de feledésbe merült világ részleteihez képes közel kerülni, csak azokat képes újrateheríteni, szerényebben szólva restaurálni a szavak által.

Ki ül a pszichoanalitikusi karszékben, ki hallgatja, ki ítéli meg az írói számadás szavait? Ezt mindenki, aki írásra adja a fejét, szeretné tudni, de hiába. S ha megtudhatnám is, képes volnék-e a szájaíze szerint alakítani a mondataimat? Vagy akkor se tudnék kilépni saját bűvös körömből, nem tudnék mondani semmi érdemlegest, beélném azzal, amivel eddig próbálkoztam, hogy szavak által megkíséreljem újrateheríteni azt a világot, amely nemcsak az egyéni sors tanúja, hanem a közösség is, amelynek az egyén csak egy porszeme, de olyan porszem, amely az egésznek igyekszik tudatában lenni.

Sokáig azt hittem, a porszem-lét egyenlő a hatalomnélküliséggel. Tévedésemre Marcus Aurelius döböntött rá, aki császár volt, mondhatni a világ ura, mégis porszemként szemlélte a világot s élte meg a rá szabott sorsot. „Gondold meg – figyelmeztette önmagát –, mióta tétovázol már, hányszor kaptál az istenektől haladékat, s nem használod ki! Egyszer már rá kell eszmélned, hogy milyen az a világrend, amelynek része vagy, milyen az a világot kormányzó elv, amelynek kisugárzása vagy, s hogy kimért az idő, és ha nem használod fel kedélyed derítésére, elszalad, s nincs több lehetőség.”

„...megfelekedezel arról, hogy minden az egyetemes természet szerint történik; /.../ s arról is, hogy milyen szoros kapcsolat van az egyes ember és az emberi nem között: nem a vér és a mag rokonsága, hanem az értelem közössége.”

Itt, ezen a ponton a római birodalom császára ugyanazzal a hiánnyal viaskodott, amellyel a huszadik század mindennapi létnyűgébe száműzött közember, a szabadidő hiányával. Neki sem adatott meg a lét negatív ajándéka, amit Schopenhauer a legfőbb jónak feltételez. Többnyire hadjáratok szüneteiben, például a Gram partján papírra vetett *Elmélkedései* t nem bocsátotta közönség elé, mások szerkesztették meg, adták közre halála után.

Most a *Közel* és a *Visszatérés* egybeszerkesztésével, újrakiadásával foglalkozva úgy érzem, mintha túléltem volna önmagam, mintha a saját utókorom volnék. Bár most sem tudom, kihez szólnak ezek a szavak, ki ül a faráccsal elhomályosított, személytelen gyóntató szék túloldalán, mégis igyekszem érthetővé tenni számára a gyermekkori énemmel felelő szavakat.

Sokáig ellenálltam a javítás, átdolgozás kísértésének, aztán végül mégis megadtam magamat. A gyermeki s az ifjúkori kettős látásmódot új szempont színezte át, a cseppkőbarlang kompozícióra új réteg rakódott, az élettől búcsúzó, öreg betűvető székszeke.